

Regionsbygging i sør

Dag Hundstad

Innledning

16. mars 2002: Agder Teater er fylt til randen av feststemte sørlendinger. Etter et langt forspill, med en rekke ulike arrangementer under paraplyen *Sørlandet i 100*, skal Sørlandet endelig få feire sitt hundreårsjubileum.¹ Det markeres nå at det er hundre år siden forfatteren Vilhelm Krag (1871–1933) lanserte begrepet Sørlandet i en kronikk (den såkalte «dåps-talen») i *Morgenbladet*. Før dette ble Sørlandet oftest regnet som en del av Vestlandet.

Kjerneområdet for Sørlandet var de to sydligste amtene i Norge, Lister og Mandal og Nedenes, de nåværende Aust- og Vest-Agder fylker. Fra slutten av 1800-tallet kan vi se en gryende regionalisme i denne delen av landet, med Krags introduksjon av sørlandsbegrepet som et paradigmeskifte. Sørlendingene mente de hadde kommet i skyggen av de øvrige landsdelene alt for lenge, og ønsket økte statlige midler og større fokus. Fra 1930-årene er det først og fremst sørlandskystens rolle som sommerlig feriemål som har fått oppmerksomhet. Landsdelen ble synonym med bokstavri-met «sol, sommer, Sørland», og myten om Sørlandet og sørlendingene ble skapt. De siste tiårene har folk i landsdelen i økende grad tatt til motmæle mot det som har vært oppfattet som en romantisering og subjektivisering av landsdelen, der regionalismen har mistet dynamisk kraft.

Utgangspunktet for denne artikkelen er et pågående doktorgrads-prosjekt, som dreier seg om utviklingen av sørlandsk regionsbygging og den sørlandske diskursen i et historisk perspektiv. I prosjektet er målet å finne

1 Andreassen (red.) 2002.

ut hvordan sørlandsdiskursen og den sørlandske regionsbyggingen ble naturalisert og endret innhold over tid. I teksten fokuseres det mest på regionsbyggingen som var knyttet til Vest-Agder og fylkeshovedstaden Kristiansand. Man er avhengig av flere empiriske undersøkelser for å slå fast i hvilken grad holdningene også var representative for Aust-Agder. I det følgende skal vi særlig gå inn på Vilhelm Krag og den tidlige regionalismen. Deretter blir ulike faser av den sørlandske regionale diskursen kort skissert og det gis et foreløpig forslag til periodisering. Først skal vi behandle begrepene region, regionalisme og regionsbygging og gi en forskningsstatus for feltet.

Regionsbegrepet

Begrepsapparatet i litteraturen som behandler regioner og regionalisering må først og fremst betraktes som analytiske verktøy, laget av politikere, byråkrater eller forskere for å utøve politikk, administrasjon eller forskning. Det er da ikke underlig at begrepene ikke samsvarer helt, i og med at de har hatt så forskjellig anvendelsesområde. Et iøynefallende forhold er at det i dag ikke finnes noen eksakt definisjon av begrepet *region* som man kan enes om på tvers av faggrensene. Vi må likevel kunne fastslå at dette dreier seg om en størrelse knyttet til vår måte å inndele verden på, altså en romlig kategori.

Det finnes for det første et uendelig antall tenkelige regionsinndelinger som ikke tar hensyn til politisk-administrative inndelinger. Disse er oftest basert på likhet av et eller annet slag, det være seg eksempelvis naturgeografiske, ressursmessige, økonomiske, sosiale, kulturelle eller etniske forhold, men kan også være basert på ulikheter, der ulike deler av regionen utfyller hverandre (funksjonelle regioner).

I dagligtalen sees begrepet likevel oftest i relasjon til politisk-administrative grenser, der regionen omfatter et territorium som er større eller mindre enn nasjonalstaten. Mens *transnasjonale* regioner omfatter flere nasjonalstater, ligger *subnasjonale* regioner innenfor de nasjonale grensene. Begrepet kan etter dette enten brukes om flere kommuner (kommuneregioner), om enkeltfylker eller om flere fylker (landsdelsregioner). Sørlandet kan på dette grunnlag karakteriseres som en landsdelsregion eller en landsdel.

Det er naturlig at det særlig er innenfor geografifaget vi finner teoretiske drøftinger av regionen. En av de mest kjente nyere teoretikere på feltet er den finske geograf Anssi Paasi. Mens regionen oftest bare blir sett på som et rammeverk for ulike fenomener, er Paasi opptatt av selve regionen som *konsept* – «[...] as a concrete dynamic manifestation of social (natural, cultural, economic, political etc.) processes that affect and are affected by changes in spatial structures over time».² Paasi har laget en modell for *regionens institusjonaliseringsprosess* der han ser på hvilke prosesser som gjør at regionen blir en del av de romlige strukturene i et samfunn og folks kollektive bevissthet. Paasis syn er at regionen skiller seg fra *stedet*, ved at det sistnevnte er knyttet til det enkelte individets liv, mens regionen er en institusjonell konstruksjon med en uttalt kollektiv dimensjon som spenner over en lengre epoke. Denne konstruksjonen blir bygget opp gjennom fire elementer som er i gjensidig dialog med hverandre. Disse elementene kan også sees som faser i en utvikling, men de opptrer ikke nødvendigvis kronologisk:

1. Materialisert/institusjonalisert praksis. Slik praksis skapes eksempelvis på grunnlag av infrastruktur, handelsmønstre eller ulik administrativ og politisk samhandling.
2. Regional bevissthet. Vi kan kalle dette for regional identifikasjon eller identitet. Bruker vi identitetsbegrepet, må vi imidlertid ikke se på dette som en fast eller uforanderlig «essens», men se på hvordan identiteten bestendig er under forandring og forhandling i ulike kontekster.
3. Regionens (re)presentasjoner, som er knyttet til forhold som symboler og merkevarebygging.
4. Regionens rolle i et romlig system. Regionen er altså en romlig kategori som må konkurrere med andre romlige kategorier.

Når disse elementene er til stede, er regionen en etablert enhet som kontinuerlig reproduseres i individuell og institusjonell praksis.³ Vi skal komme tilbake til Paasis teori i forbindelse med de ulike fasene av sørlandsk regionalisme.

2 Paasi 1986:110.

3 Paasi 1986; Lysgård 2004:32–34, Lysgård 2007.

Regionalisme

Begrepet *regionalisme* kan defineres snevert som en politisk kamp for selvstyre eller økt medbestemmelse for en region.⁴ Noen vil sågar reservere det til et krav om selvstyre for en region, altså løsrivelse fra nasjonalstaten. Begrepet forbindes også ofte med kulturell promotering av et bestemt område, kanskje særlig gjennom litteratur.⁵ I norsk sammenheng, der separatistiske retninger ikke har hatt betydning, er det hensiktsmessig å definere begrepet bredt, som en bevegelse der målet er å få økt oppmerksomhet, ressurstilgang eller [med-]bestemmelse for en region. Regionalisme kan da sees som en glidende skala fra relativt uskyldig patriotisme til voldelig separatisme. Det må likevel sies at det går et viktig skille mellom regionalismebevegelser som ønsker separasjon fra nasjonalstaten, og de bevegelsene som ønsker økte fordeler eller oppmerksomhet innenfor den eksisterende nasjonalstatens rammer. Det er de sistnevnte bevegelsene som, med få unntak, er enerådende i Skandinavia.⁶

Regionalismebegrepet, slik det er benyttet her, betegner en bevegelse nedenfra og opp. Regionens egne innbyggere er her oftest utgangspunktet, men man vil også finne regionalister som arbeider utenfra, eksempelvis fra hovedstaden. Statsviteren Michael Keating bruker også regionalismebegrepet om en bestemt statlig ideologi som legger til rette for fordeler for regionene – altså det vi like gjerne kan kalle distriktpolitikk – men dette ser vi bort fra her.⁷

Selv om regionalismebevegelsene i Skandinavia ikke har vært separatistiske, har de likevel hatt betydelig kulturell og politisk innflytelse. Dette har ofte vært underkommunisert, også blant historikerne. Tar man ikke høyde for den regionale dimensjonen i historieskrivningen, risikerer man at viktige sider ved forståelsen av fortiden tilsløres eller forsvinner.⁸

4 Syssner 2006:20.

5 Se eksempelvis: Engelstad and Griswold 1998.

6 Lysgård 2007:85.

7 Syssner 2006:19.

8 Frandsen 1994:19, se også: Aronsson 2005.

Regionsbygging

Skillet mellom regionalisme og regional integrering (regionalisering) vil i flere tilfeller være flytende. I litteraturhistorien opptrer eksempelvis begrepet «den sørlandske dikterskole», brukt om forfatterne Vilhelm Krag, Gabriel Scott, Thomas Krag og Olaf Benneche. Denne regionale litterære retningen kan betraktes som en form for *regionalisme*, der forfatterne hadde et mål om økt fokus på regionen i et nasjonalt perspektiv, men også som kulturell *regionalisering*, som et fenomen som øker integrasjonen og samhørigheten i regionen. En måte å samle disse begrepene på er å bruke det teoretiske konseptet *regionsbygging*, som er lansert av statsviteren Iver B. Neumann.⁹

Neumann er for det første inspirert av nasjonalismeforskningen. Sosiologen Benedict Anderson så på nasjonen som et fellesskap som ikke var reelt, men «opplevd» eller «forestilt».¹⁰ Dette synet har fått stor innflytelse. Det samme kan hevdes når det gjelder regionen. Dette begrunnes med at et fellesskap er basert på nærhet og personlige relasjoner mellom samtlige medlemmer, noe som er umulig, ikke bare i en nasjon, men også i en region. Det at fellesskapet er forestilt, vil ikke si at det ikke kan oppleves sterkt. Nasjonalisme eller regionalisme kan, som vi vet, mobilisere et særdeles sterkt emosjonelt apparat. Ofte brukes nære metaforer som «brødre», «familie» eller «mor» for å vise parallellene mellom det forestilte og det reelle fellesskapet. Slik viser man til selve arketyper for politisk organisasjon: familien.¹¹

Man skiller gjerne mellom *nasjonen*, som er et opplevd, ideologisk fellesskap som knytter befolkningen til et gitt territorium, og *staten*, som er det politisk-administrative apparatet som kontrollerer et gitt territorium.¹² Når det gjelder de norske landsdelsregionene, har ikke disse et styringsapparat som er analogt med statsapparatet på nasjonalt nivå. Dette gir landsdelsregionen et særlig sterkt preg av forestilt fellesskap, vi har altså å gjøre med en subjektiv og omskiftelig størrelse. I og med at lands-

9 Neumann 1992.

10 Anderson 1996.

11 Neumann 1992:63.

12 Syssner 2006:28.

delsregionen er labil, kan vi se hvordan enkeltaktører kan få en avgjørende rolle i regionsbyggingen. Neumann kaller slike aktører *regionsbyggere*. Aktørperspektivet tar likevel høyde for at regionsbyggingen hele tiden må foregå i dialog med strukturelle forhold på mikro- og makronivå.

For å få regioner til å fremstå som homogene eller funksjonelle, må regionsbyggerne velge ut historie, politiske bånd, kulturelle fellestrekk, økonomiske samhandlingsmønstre og andre forhold for å begrunne regionens eksistens. I ethvert geografisk område vil det være mulig å finne argumenter for samhörighet som begrunner regionsbyggingen.¹³ For historikeren er dette særlig interessant, idet forskning på regionsbygging nødvendigvis må innebære analyser av historiekultur.

Neumanns mest originale bidrag er at han lanserer en metode for hvordan man kan dekonstruere regionsbyggingen ved hjelp av *diskursanalyse*. Mennesket kommuniserer gjennom språket, og det er språket og de språklige mønstrene – *diskursene* – som gir omgivelsene mening for oss. Diskursbegrepet går videre enn bare det talte og skrevne språk. Også andre deler av samfunnet, som institusjoner, kan «leses» som deler av den regionale diskursen, og regionsbygging og diskursutvikling går altså hånd i hånd.

Mens regionsbyggerens mål er å få regionsbyggingen til å virke så *naturlig* som mulig, forsøker Neumann, gjennom sin diskursanalyse av Norden og Baltikum, å vise hvordan slike prosesser i virkeligheten har en historisk ubestendig karakter.¹⁴ Den svenske samfunnsforskeren Carina Keskitalo studie av den arktiske regionen er et annet godt eksempel på hvordan regionsbyggingen kan dekonstrueres ved hjelp av diskursanalyse.¹⁵ Disse eksemplene er hentet fra overnasjonale regioner, men vil uten videre kunne appliseres også på subnasjonale nivåer, som de norske landsdelsregionene.¹⁶

13 Neumann 1992: 63–64.

14 Neumann 1992.

15 Keskitalo 2004.

16 Se Neumann 2001:102.

Forskningsstatus

Sammenligner vi med våre nordiske naboland, må det sies at regionalisme er et forholdsvis nytt forskningsfelt innenfor det norske historiefaget. Med utgangspunkt i lokalhistorien er det gjennom årenes løp produsert mye regionalhistorie, særlig knyttet til fylkesnivået.¹⁷ Refleksjon rundt regionalisme og regionsbygging og synet på det regionale fellesskapet som noe konstruert eller forestilt har oftest vært fraværende i denne typen historieskrivning.

Vi finner likevel enkelte unntak fra dette, særlig når det gjelder Nord-Norge. Historikeren Einar Niemi arbeider må fremheves her.¹⁸ Det er i Nord-Norge og på Sørlandet vi møter den sterkeste regionalismen knyttet til landsdeler i tiårene rundt 1900. En undersøkelse fra Makt- og demokratiutredningen fra 2000 viser at det fortsatt er i disse to landsdelene den regionale tilhørigheten er sterkest i Norge.¹⁹ Nordnorske historikere har levert flere forslag til periodisering av den nordnorske regionsbyggingen, mens vi mangler noe slikt i vår sørligste landsdel.²⁰ Heller ikke i flerbindsverket *Agders historie* har forhold som dreier seg om regional mentalitet/identitet eller regionalisme og regionsbygging hatt noen fremtredende rolle.²¹

Vilhelm Krag, Sørlandets regionale arkitekt eller strateg, er fyldig behandlet, både av litteraturhistorikere og gjennom biografier av Hermann Smitt Ingebretsen og Gunvald Opstad. Biografiene har naturlig nok hovedfokus på Krag selv, mens forholdet til regionen blir ofret mindre oppmerksomhet. Blant litteraturhistorikernes arbeider må Bjørn Hemmers *Sørlandet og litteraturen* nevnes. Her gis et fyldig bilde av hvordan skjønnlitterære forfattere har vært med på å bygge regionen.²²

Jostein Andreassen har utført et viktig arbeid når det gjelder å tilgjengelige Krag's skrifter. Andreassen har også gitt ut noe som må betegnes

17 Winge 1996.

18 Niemi 1993, 1997, 2006, 2007.

19 Baldersheim og Knutsen 2004:31.

20 Tjelmeland 1997; Niemi 2007; Zachariassen 2008.

21 Låg, Masdalen, Slettan og Fløystad 1991–2007. Se også: Eliassen 2008.

22 Smitt Ingebretsen 1942; Opstad 2002; Hemmer 1995.

som et kildekrift for Sørlandet – der bruken av sørlandsbegrepet kartlegges gjennom enkelte perioder.²³

Av relevante faghistoriske arbeider som angår Sørlandet, kan nevnes Berit Eide Johnsens forskning på forholdet mellom turister og fastboende og bruken av maritim historie i regionsbyggingen. Bjørg Seland har publisert en artikkel om regionale myter og stereotyper, særlig i forhold til den religiøse kulturarven i landsdelen.²⁴ I artikkelen *Besyng og beskrive – Å spore vestlendingen i tale og tabeller* av May Brith Ohman Nielsen sees forskjellene mellom landsdelene i et nytt perspektiv, som rommer kritikk og nyansering av samfunnsviteren Stein Rokkans klassiske motkulturbegrep og sentrum–periferi-modell.²⁵ Nielsen kommer her også inn på Kragts introduksjon av sørlandsbegrepet, og mener at den sørligste regionen «skiftet kjønn» i denne prosessen: Landskapet ble fra nå av beskrevet som et landskap med «kvinnelige former og kvinnelig temperament».²⁶

Ingen forskningsprosjekter har likevel hatt sørlandsk regionalisme eller regionsbygging som hovedtema, og her er det derfor fortsatt mange ubesvarte spørsmål. Vi skal nå gå inn på de ulike fasene av den sørlandske regionsbyggingen, og starte med dens forhistorie.

Regionens røtter

De siste tiårene har en *prosessuell* forståelse av stedet vært dominerende blant geografene. Stedet – og regionen – sees som en kontingent eller foranderlig størrelse, der mennesker og steder er gjensidig konstituerende.²⁷ Selv om både regioner og grenser er menneskeskapte – eller konstruerte – kan de likevel ha høy alder. Historikeren kan altså modifisere geografenes tidsbegrep – vi kan med den franske historikeren Fernand Braudel operere med korte og lange «varigheter». Som romlig kategori kan regionene ha en rent ut sagt utrolig seighet, og kan sees på som lange dønninger i historien. Slik sett kan de være eldre enn kategorier som nasjonalstat og

23 Andreassen 1994.

24 Johnsen 2002, 2005, 2008; Seland 2007.

25 Nielsen 1995.

26 Nielsen 1995:64.

27 Paasi 1986:106–107.

by. Som politiske størrelser og identitetsbærende enheter er de ofte langt yngre, og kan sees som korte varigheter – eller krusninger.

Vår sørligste landsdel, som bar det gamle navnet Agder, er et typisk eksempel på dette. Som forvaltningsenhet kan Agder ha røtter så langt tilbake som til folkevandringstiden. Hos Snorre hører vi flere ganger om Agder og egdene. Navnet er oftest tolket som dem som bor ved «kanten» av landet, og det er så å si utelukkende kyststripen som står i fokus når vi i sagatiden hører om landsdelen.²⁸

Middelalderhistorikeren Sverre Bagge har pekt på det svakt utviklede regionalpolitiske nivået i norsk historie sammenlignet med andre europeiske land.²⁹ Når man har knyttet forbindelser mellom steder og mentale egenskaper, har fokus først og fremst vært på lokale identiteter («bygdenationaliteter»), eventuelt naturlig avgrensede landskap, som dalfører (Setesdalen, Gudbrandsdalen) eller øyer.³⁰ Å være egd var knapt noen kategori det var knyttet kulturelle forventninger til på 1800-tallet, derimot var setesdøl, mandalitt eller fjotlending det. I den statistisk-topografiske litteraturen fra 1700- og 1800-tallet ser vi ingen forsøk på å uttrykke noe om en regional identitet eller habitus i de to sydligste amtene som kom til å utgjøre Sørlandet. Også et verk som *Norske Bygder*, utgitt så sent som i 1925, setter fokus på bygdeidentiteter. Her kan vi lese om mentale karakteristika for sirdølen, som er «kvikk og livlig i tale», mens bakkasogningen «i åndelig henseende» har «de motsatte karakteregenskaper av Sirdølen».³¹ Som identitetsregion er det grunn til å hevde at Agder eller Sørlandet frem til siste del av 1800-tallet var en *tabula rasa*.

Agder versus Sørlandet

Fra midten av 1800-tallet begynte begrepet Agder å få gjennomslag som en samlebetegnelse på de to sydligste amtene. Den første organisasjonen

28 Haslum 1992:120–126; Hundstad 2004: 21; Låg 1999: 338–342.

29 Håkon Håkonssons kongstanke: rike, region og lokalsamfunn i Norge i middelalderen. Foredrag av Sverre Bagge på forskerseminaret *Region og regionalisering*, Universitetet i Bergen, 28.10.2008, referert i: Sylte 2008.

30 Se eksempelvis Moe og Sars 1900: 432.

31 Bryn 1925:16.

som bar Agder-navnet, var trolig Agders Gjensidige Assuranceforening, som ble stiftet i Grimstad i 1854. I 1887 ble navnet Agder lagdømme introdusert.³² I likhet med introduksjonen av sørlandsbegrepet, forutsetter bruken av Agder en regionalistisk idé. En forutsetning for regionsbygging er at det spres en forestilling om at regionen er noe særskilt, noe som skiller seg ut fra omverdenen. Paasi fremhever som nevnt at regionen må få en rolle i et romlig system, og at det må utvikles en regional bevissthet. Navngiving må sies å være den mest grunnleggende delen av denne prosessen.³³

I sine arbeider om nordnorsk regionalisme skiller Niemi mellom den «moderne» regionsbyggingen i Nord-Norge, fra slutten av 1800-tallet, og dens røtter, som han kaller «essens». Begrepet essens viser her ikke til en essensialistisk idé om at regionen har iboende, uforanderlige egenskaper. Snarere er Niemis mål å vise hvordan regionsbyggerne har brukt historien til å konstruere en felles fortid. Både på Sørlandet og i Nord-Norge hadde (og har) man to sett med landsdelsnavn, ett som peker bakover mot de historiske røttene – Agder og Hålogaland – og ett sett som er nyere konstruksjoner – Nord-Norge (lansert i 1880-årene) og Sørlandet (lansert i 1902). I begge tilfellene har disse begrepsparene eksistert parallelt og konkurrert om oppslutning.³⁴

Dikteren Henrik Wergeland så på Norges historie før og etter dansketiden som to brutte halvringer som måtte smis sammen.³⁵ Det er i forhold til et nasjonalromantisk klima vi må se gjenoppdagelsen av saganavnet Agder på midten av 1800-tallet. Krag stod på sin side for en mer fremtidsrettet og progressiv regionalisme, selv om han som regionsbygger også gjorde aktiv bruk av historien.

Etter at Krag hadde introdusert sitt sørlandsbegrep i 1902, fortsatte mange i regionen å holde på begrepet Agder. Selv om røttene til sagatidens Agder ble brutt i unionstiden, var de tross alt dokumenterbare. Både målfolket og de historieinteresserte hadde mest sans for det gamle begrepet. Da et historielag for landsdelen ble stiftet i 1914, fikk dette det tilba-

32 Slettan 1998:56.

33 Paasi 1986:125.

34 Niemi 1997.

35 Sørensen 2001:142.

keskuende navnet *Agder* Historielag. Jernbaneutbyggingen var til sammenligning et progressivt element, og Vestlandsbanen ble i 1913 omdøpt til *Sørlandsbanen*. Agdernavnet kom likevel nærmest en offisiell godkjenning, idet de to sydligste amtene fra 1919 ble hetende Aust- og Vest-Agder fylke. Vi må se dette i forhold til en historiserende fornorskingsbølge som oppstod i kjølvannet av unionsoppløsningen i 1905. En rekke stedsnavn ble da satt under debatt, deriblant Kristiania/Oslo, Bjørgvin/Bergen og Nidaros/Trondheim.³⁶

I dag må det vel sies at Krag's begrep langt på vei har seiret. Begrepet «sørrending» vil i alle fall i dag gjenkjennes av langt flere nordmenn enn en «egde». Agder-begrepet står likevel fortsatt sterkt i mange sammenhenger, noe som blant annet vises i navnet på det nye universitetet i landsdelen. Flere har oppfattet agderbegrepet som mer inkluderende overfor innlendingene i landsdelen, mens sørlandsbegrepet har sterkest konnotasjoner til kysten. Det er i denne sammenheng ironisk at Agder etymologisk nettopp viser til kyststrekningen, mens Krag selv mente at Sørlandet skulle omfatte hele landsdelen «fra hei til hav».³⁷

Sørlandet og «det egentlige Norge»

I praktverket *Norge i det nittende århundrede* fra ca. 1900 får vi en bred gjennomgang av hva den nasjonale eliten syntes var mest presentabelt ved landets natur og kultur.³⁸ I vår sammenheng er det kanskje mest interessant å se på hva som ikke nevnes i verket. Sørlandskysten er bare nevnt i en liten passus i forbindelse med gåsejakt. Her konkluderes det med at «[s]kjærgaarden kan paa en aarle og vakker Vaarmorgen ganske vist have sin Charme – men Naturens fagreste Smykke, Skoven, mangler dog».³⁹ De to sydligste amtene får ingen egen omtale, og nevnes bare i noen få setninger. Blant annet får vi høre at fjordene her «naar ikke den udvikling som paa vestkysten nordenfor; heller ikke er øerne saa fremtrædende».⁴⁰

36 *Morgenbladet* 8. januar 1902 (morgen); se ellers bl.a.: Lockertsen 2007.

37 Andreassen 1994:26.

38 Rolfsen (red.) 1900.

39 Gregersen 1900:435.

40 Magnus 1900:42.

I forhold til det nasjonalromantiske prosjektet var nemlig den sørlige kyststripen nokså uinteressant. I novellen «Luren» fra 1819 lanserte Maurits Hansen begrepet «det egentlige Norge», her benyttet om Gudbrandsdalen.⁴¹ Denne tankegangen forutsetter også noe som ikke var «det egentlige Norge». Dette gjaldt særlig bykultur og kystkultur. Sørlandskysten, der byene ligger som perler på en snor, var langt fra det idealtypiske nasjonalromantiske bildet på Norge. Språket – den fremste nasjonale markøren – var utvannet og ødelagt etter kontakt med det fremmede og med bykulturen, og man måtte til indre deler av Agder for å finne «det egentlige Norge».⁴² I europeisk åndsliv var «nord» generelt assosiert med det friske, edle og rene, mens man med «sør» forbandt det motsatte.⁴³

«Det egentlige Norge» bærer mer preg av å være en dimensjon eller kvalitet enn et definert geografisk territorium. På lignende vis kan motsetningen mellom Venstres, motkulturenes og bygdekulturens «Vestlandet» eller «Fjell- og fjord-Norge» og embetsmennesenes, borgernes og bykulturens «Østlandet» i større grad knyttes til en generell sentrum–periferi-diskurs enn til et regionalt skille mellom et geografisk avgrenset «vest» og «øst». Historikeren Nils Kolle har pekt på at Vestlandet og vestlandsidentiteten er et relativt sent og utydelig fenomen, som var konstruert av den litterære elite i hovedstaden på 1800-tallet.⁴⁴ Skillet mellom «vest» og «øst» viser i større grad til et politisk, sosialt og kulturelt skille som gikk tvers gjennom *hele* befolkningen, og «Vestlandsfanden» kunne man også møte på indre Østlandet.

Fra siste del av 1800-tallet endret dette seg, da man i stigende grad fikk en bevisst identitetsbygging knyttet til territoriale enheter – landsdelene. Denne prosessen begynte med Nord-Norge, med Sørlandet som det etterfølgende leddet.⁴⁵ Dette skjedde i en periode med et generelt økende bevissthetsnivå knyttet til nasjonale verdier, og det er lett å tenke seg

41 Sørensen 2002:162 ff.

42 Hundstad 2008.

43 Sørensen 2002:173–174.

44 Kolle 2007.

45 Niemi 1993:39. I Trøndelag synes det først å ha utkrystallisert seg en tydelig landsdelsidentitet på andre halvdel av 1900-tallet (Stugu 2005), mens den heterogene østlandsregionen fortsatt har en lite utviklet identitet (Baldersheim og Knutsen 2004:31).

regionalismen, slik vi møter den i Nord-Norge og på Sørlandet, som et forspill til unionsoppløsningen i 1905. Men var det virkelig slik?

Nasjonsbygging og regionsbygging

Som vi har sett ovenfor, er det en teoretisk kobling mellom regionalisme og nasjonalisme. De to bevegelsene kan – i alle fall delvis – sees som parallelle fenomener på to ulike nivåer – region og nasjon. Flere forskere har også sett en direkte forbindelse mellom nasjonsbyggingen/nasjonalismen og den tidlige regionalismen slik vi møter den i Nord-Norge og på Sørlandet i årene før 1905. Litteraturforskeren Bjørn Hemmer ser blant annet regionsbyggingen på Sørlandet som en «forlengelse» av nasjonsbyggingen. Denne argumentasjonen kjenner vi igjen i den fasen i litteraturhistorien som kalles «kartleggingen av Norge». For å løfte frem nasjonen brukes regionene som stillas eller utstillingsvinduer.⁴⁶ Niemi skisserer et noe dypere bilde av forholdet mellom regionalisme og nasjonalisme i denne perioden. De nordnorske regionalistene sees på den ene side som en slags «nasjonalistiske regionalister». Disse kjempet for regionens interesser, men samtidig for sterkere nasjonal integrasjon. Ifølge Niemi var nasjonsbyggingsprosjektet ikke fullført før de ulike regionene var løftet frem i lyset. På den annen side var regionsbyggingen en *reaksjon* på ensidig fokus på nasjonsbygging, der nasjonens interesser gikk ut over regionene, og det var for mye fokus på nasjonal homogenitet.⁴⁷

Det kan virke plausibelt å tolke forholdet regionalisme og nasjonalisme på denne måten, men påstanden er avhengig av empiriske undersøkelser for å få slagkraft. I Krag's retorikk er det få koblinger mellom hans promotering av Sørlandet og hans sterke fedrelandsfølelse. Hvis en viktig funksjon med regionsbyggingen var å støtte opp under nasjonsbyggingen, burde man også ha forventet at det regionale perspektivet fremkom sterkere i unionsdebatten. Denne viser tvert imot et nærmest enerådende fokus på Norge som én nasjon, ikke på regionale særdrag.

46 Hemmer 1995: 13; Slettan 1998:59; Johnsen 2008:22–23.

47 Niemi 1996: 272; Niemi 2007:83.

I vår forestillingsverden kjemper ulike romlige kategorier eller nivåer om oppmerksomhet, både innenfor samme nivå og mellom nivåene. Nasjonalisme og regionalisme kan som nevnt sees som parallelle bevegelser på ulike geografiske nivåer, men parallelliteten trenger ikke dempe konkurranseaspektet. Ser vi på det tradisjonelt svake regionale nivået i norsk historie, er det heller ikke underlig at nasjonen fikk hovedfokus i 1905-diskursen. I norsk offentlighet i årene rundt 1905 var det tvert imot om å gjøre å skape et bilde av en samlet nasjon, der det ikke fantes «trønder eller vikkværing».

Vi kan parallellføre de regionalistiske strømningene rundt 1900 med den sterke interessen for ulike norske landskap i siste del av 1700-tallet. Dette ga seg blant annet utslag i en omfattende topografisk-statistisk litteratur. Det har vært vanlig å se denne interessen som et forspill til unionsoppløsningen i 1814 og økende nasjonalbevissthet. Historikeren Odd Arvid Storsveen har avvist en slik teleologisk forklaringsmodell, fordi man da utelukker at fenomenet hadde sin egen dynamikk og målstyring. I årene mot 1905 møter vi en lignende interesse for topografisk-statistisk litteratur og interesse for å fremheve ulike landskap. I en del tilfelle kan denne interessen kobles til regionalisme. Også her kan det være grunn til å advare mot en ensidig fokusering på nasjonal selvbevissthet som forklaringsfaktor.⁴⁸

Krag var nemlig ikke alene om å fremme regionalistiske ideer da han lanserte sitt Sørland i 1902. Fokuset på lokale og regionale særdrag var på 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet et internasjonalt fenomen. Blant annet fantes det organiserte regionalister i Skåne og Jylland. Krag hadde også kontakt med nordnorske regionalister i Kristiania, og fikk kanskje den sterkeste påvirkningen fra disse.⁴⁹ Generelt hadde nok regionalistene i større grad regionens beste for øyet enn nasjonens. Vi skal nå gå nærmere inn på betingelser for den sørlandske regionalismen rundt 1900, men først skal vi behandle den fremste regionsbyggeren – Vilhelm Krag.

48 Eriksen 2008:316.

49 Kristensen 1974:13; Frandsen 1996; Persson 2008; Smitt Ingebretsen 1942:245–246; Niemi 1993:39–40.

Vilhelm Krag

Vilhelm Krag var født i Kristiansand i 1871 og tilhørte en gammel embetsmannsfamilie med røtter fra Trøndelag. Allerede i 1889 flyttet Krag til Kristiania. Her fikk han sitt gjennombrudd som forfatter året etter, da diktet *Fandango* ble lest i Studentersamfunnet. Dette er regnet som introduksjonen av nyromantikken eller symbolismen i Norge. Til tross for at han resten av sitt liv kom til å skrive lyrikk og annen skjønnlitteratur, kom Krag kunstnerisk aldri helt til å følge opp sitt gjennombrudd. Senere ble han like kjent for sitt virke som kulturentreprenør. Krag var formann i Forfatterforeningen 1904–1907 og instruktør for Nationalteatret 1907–1911. Fra 1911 og resten av sitt yrkesaktive liv hadde han en sentral posisjon i det litterære Norge som forlagskonsulent i Aschehoug.

Krag var riksmåls- og forsvarsforkjemper, og kulturelt og politisk var han knyttet til 1800-tallets embetsmannskultur. Han så på seg selv som pariser, urbanist og verdensborger – å omtale ham som «heimstaddikter» kan følgelig gi forfeilede konnotasjoner. Både heimstaddiktning og dens danske parallell, hjemstavnsdiktningen, forbindes sterkest med motkultur og bondebevegelse. Krag befant seg langt fra disse strømningene når det gjaldt språk og verdisyn. Som regionsbygger kan det tvert imot hevdes at han søkte å trekke Sørlandet ut fra vestlandsdiskursen, med dens vekt på avhold, målsak, pietisme og Venstre-politikk.

Ved århundrets begynnelse var mange inspirert av den tyske tenkeren Julius Langbehn's ideer om «Blut und Boden», og man kunne lett ha sett for seg Krags regionalisme i en slik sammenheng.⁵⁰ Denne tankegangen ser likevel ikke ut til å ha fått innpass i Krags diktning eller retorikk. Både landskap og ætt stod sentralt for Krag, men som adskilte størrelser, og det ser ikke ut til at han gjør videre forsøk på å koble dem.

Allerede som ung mann hadde Krag tolket seg inn i en norsk poetokrat-tradisjon. «Digteren», som han ble kalt i lokalpressen, hadde en sterk posisjon i hjembyen og regionen, både på grunn av sin lyrikk og det «storartet morsomme» lystspillet *Baldevins bryllup* fra 1900. Ifølge poetokrat-idealet skulle dikteren i like stor grad være samfunnsbygger som poet, og Krag gikk inn i rollen som regionsbygger med liv og lyst i årene etter

50 Langbehn 1891.

1900.⁵¹ Hva var så årsakene til dette? Fantes det også andre uttrykk for en sørlandsk regionalisme på denne tiden?

«... her er ingen Virksomhed eller Beskjæftigelse»

Vilhelm Krag var bare 30 år gammel da han lanserte begrepet Sørlandet. Krag hørte imidlertid til dem som ble gamle tidlig. Han annonserte at «de gode middagers tid» var kommet allerede da han var 25 år gammel, og han var tilbakeskuende helt fra sin ungdom. Dette kommer særlig til uttrykk i tiden etter brannen i Kristiansand i 1892. Skal vi behandle Krag som regionsbygger, er hans hang til nostalgi ikke uvesentlig. Forfatteren kunne nemlig ha gode grunner til å se tilbake. For Sørlandets del fortonte moderniseringsprosjektet seg som mislykket i 1902. I forbindelse med overgangen fra seilskip til dampskipsfart var den regionale maritime økonomien, som hadde vært ledende i nasjonal sammenheng, brutt sammen. Alternativer var ikke å se i horisonten. Utvandringen til USA var stor, og til tross for at en økende del av emigrantene returnerte, følte mange at de stod overfor en sørlandsk hjerneflukt.⁵²

Regionens manglende fremtidsutsikter ble ofte påpekt av omverdenen. Her lå gjerne en implisitt kritikk av de trege sørlendingene, som ikke hadde sett verdien i å satse på ny teknologi. I *Morgenbladet* tirsdag 4. mars 1902, få dager før Krag lanserte sørlandsbegrepet i samme avis, ble det gjengitt et oppslag om Mandal fra *Lister og Mandals Amtstidende*:

Det er vistnok mange Aar siden, Forholdene har været mere trykket her i Byen end i Vinter. [...] Ingenting drives her paa med, her er ingen Virksomhed eller Beskjæftigelse at faa for Arbeiderklassen. Skibsfarten ligger nede, og mange af dem, som har sat sine Penge ind paa den, lider følelige Tab.

I sin «dåpstale» nevner Krag østlendingenes påstander om «den kleine Folkerace sørpaa». Økonomiske tilbakeslag og negativ publisitet ga Krag

51 Blikrud, Hestmark og Rasmussen 2002:18–19; Krag 1900.

52 Slettan 1998:28–37; Smitt Ingebretsen 1942:183.

og andre regionalister en følelse av å være ydmyket i nasjonens øyne, noe som måtte rettes opp.

Sørlandet ble altså sett på som defensivt av utenverdenen. Fra regionalt hold, og særlig fra Kristiansand, hevet man likevel røsten over det man oppfattet som urettferdige prioriteringer fra offentlige myndigheter. Krittikk for manglende jernbane og ustabile rutebåtforbindelser var tilbakevendende tema. Siden Kristiansand var hovedsete for stiftet, burde det finnes lignende institusjoner her som i de andre stiftshovedstedene, mente man. I 1900-tallets første år kjempet man for landsdelsmuseum, noe vi skal komme tilbake til, men også for stiftsarkiv og for gjenopprettelse av stiftoverretten i Kristiansand.

Rundt århundreskiftet ser vi også en økende kulturell markedsføring av landsdelen. I denne trenden ledet bildekunstnerne an. Gjennom kunsten ble publikum (det vil si overklasse og øvre middelklasse) gjort oppmerksom på den store variasjonsbredden i det norske landskapet, og visuelt ble Sørlandet satt på kartet allerede flere årtier før landsdelen fikk sitt navn. Dette skyldes først og fremst maleren Amaldus Nielsen (1838–1932) fra Mandal, som ble vår første store skjærgårdsmaler.⁵³

Nielsens «oppdagelse» av Sørlandet hadde forløpere, og den var heller ingen enkeltmannsbedrift. Blant romantikerne på første del av 1800-tallet var havner og seilskuter yndede motiver, men i særlig grad var det det stormfulle og dramatiske ved kystlandskapet og kystkulturen som fikk fokus.⁵⁴ Det presumptivt nye ved Nielsen var hans konsentrerte fokus på *skjærgårdsidyllen*, som i alle fall ved starten av hans karriere var en lite kjent stemning i Norge. Svaberg, skjær og holmer ble tidligere betraktet som «stygge» og «ville», eller i beste fall som grå og uinteressante. I Nielsens kunst ble skjærgården temmet og satt inn i en nøktern, men vakker kontekst. Gjennom Nielsens bilder fra Ny-Hellesund og andre kystmotiver ble skjønnheten i det «grå» kystlandskapet formidlet i vide kretser. Dette danner et bakteppe for Krag's skildringer av sørlandsnaturen det er vanskelig å tenke seg foruten.

53 Opstad 1991:171–174, Opstad 1992; Furnes 2000.

54 Opstad 1991.

Når det gjaldt litteratur, var Krag selv den klart viktigste regionsbyggeren rundt 1900. Da han skrev sin kronikk i 1902, hadde imidlertid også en annen forfatter fra samme landsdel, Gabriel Scott (1874–1958), begynt å markere seg litterært. Scotts skildringer av sørlandsnaturen og sørlendingene skulle etter hvert få like stor betydning som Krag. Scotts tilknytning til det senere Aust-Agder fylke var utvilsomt viktig for å integrere denne delen av landsdelen tettere i sørlandsdiskursen.⁵⁵ Krag og Scott var de mest sentrale i det som er blitt kalt «den sørlandske dikterskole».⁵⁶

I 1894 ble det satt ned en komité for å reise en statue over Henrik Wergeland i Kristiansand, dikterens fødeby. Også dette kan sees som en del av en kulturell regionalisme – det var viktig å knytte bånd til Wergeland, som befant seg nær hjertet av kulturnasjonen Norge. «Måtte han hver dag pånytenne sine bysbørns sinn til sin flammende tro og hjemkjærlighet», skrev Krag da statuen endelig ble avduket ved dikterens hundreårsdag i 1908.⁵⁷

Rundt 1900 kan vi altså observere en politisk kamp for egne institusjoner og en kulturell markedsføring av regionen, blant annet hos Amaldus Nielsen, Vilhelm Krag og Gabriel Scott. En sørlandsk regionalisme er i emning, og regionens innbyggere viser i stigende grad et ønske om å bli sett – og prioritert. Hva var så den utløsende årsak til at Krag skrev sin kronikk akkurat i mars 1902? For å forstå dette, må vi gå inn i en helt bestemt diskusjon: debatten om lokalisering av landsdelsmuseer.

Krag og museumsdebatten

Da Vilhelm Krag betraktet arkitektenes gjenreising av Kristiansand etter den store bybrannen i 1892, ble han indignert over deres manglende pietet. Krag ville redde de gamles «stilsans» og motvirke det kulturelle barbari, og rundt 1900 må interessen for den regionale historien og fortidens byggeskikk ha utartet til å bli noe av en kjepphest for ham. Han søkte råd hos kunstkritikeren Andreas Aubert, og begynte nå å se for seg et friluftsmuseum i Kristiansand. I mars 1901 flyttet Krag til Kvanneid i Høvåg,

55 Beisland 1949; Dahl 1998.

56 Hemmer 1995:59.

57 Opstad 2002:184–186.

ifølge svigersønnen Smitt Ingebretsen «for å drive sine kunst- og kulturhistoriske studier i fred». Her klekket han ut sin plan om et folkemuseum for regionen.⁵⁸

Folkemuseet, eller friluftsmuseet, er tolket som utløp for en romantisk nostalgi. Aristokrater og andre velstående, som ofte tok initiativ til slike tiltak, drømte seg tilbake til et samfunn uten åpne klassekonflikter og til utdøende håndverkstradisjoner. I folkemuseet ble kategorien «folket» konstruert som en harmonisk blanding av bønder og håndverkere.⁵⁹ Den aristokratiske sinnede Krag, som ville se «de gode gamle familieseter», kan uten problemer plasseres inn i en slik kontekst.⁶⁰

På denne tiden var kunstindustrimuseene i vinden. Disse hadde et mer praktisk og pedagogisk siktemål enn de øvrige museene, og skulle bidra til å fremme publikums og håndverkeres stilsans. På sikt så Krag for seg en slik del av museet, der folk skulle påvirkes «uden at de selv ved af det; man opdrager deres Smag og deres Sans for Tradition».⁶¹

Rundt 1900 verserte det en heftig avisdebatt rundt lokalisering av Anders Sandvigs samlinger på Lillehammer og det offentlige ansvar. Trolig var denne debatten med på å gi Krag inspirasjon til hans museumsplaner på denne tiden.⁶² En annen inspirasjon – eller provokasjon – var Norsk Folkemuseum på Bygdøy. Sommeren 1897 fikk museet nye lokaler, og var da ordnet etter såkalte «bygdelag». Målet var en fullstendig kulturhistorisk kartlegging av Norge. Med unntak for Setesdal var ikke de to sydligste amtene representert på den permanente utstillingen, og heller ikke på den storstilte kulturhistoriske utstillingen for det søndenfjeldske Norge som ble arrangert på museet 1901–1902.⁶³ Dette må ha vært med på å provosere Krag til innsats.

Krags første utspill – eller programartikkel – om museumssaken, kom i *Christianssands Tidende* 29. november 1901: *Et Folkemusæum for Sætersdal og Agdesiden*. Krag beskrev faren for vandalisme og antikvitetsoppkjøp-

58 Ingebretsen 1942:156-158.

59 Bennett 1996:115.

60 Smitt Ingebretsen 1942:157.

61 Stoklund 1993:87.

62 Hegard 1984:89 ff.; Engen 2004:49 ff.

63 Hegard 1984:149 ff.; Shetelig 1944:214 ff.

pere, og fremhevet særlig at Setesdalen må reddes så fort som mulig. Kommunikasjonene og moderniseringen gjorde at «Sætersdalens Eien-dommelighed» om 50 år ville være en saga blott. Man burde imidlertid ikke stoppe med Setesdalen:

Er saasandt Christianssand Stiftets fornemste By – Sædet for den høieste Administration – «Stiftsstad!» da har den ogsaa en vis Forpligtelse til i Gjærning at vise sig som Hjertet for Stiftets Kultur og Opretholdelsen af Stiftets Traditioner. [...] De, der erindrer Byen, som den var før den store Brand, vil sikkert ennu have et Indtryk af den solide, renslige og stilfærdige Hygge, der var over hine Tidens Patricierhjem. Der var noget over disse Stuer, som havde sit bestemte Særpræg; der var noget ved dem, som ikke lignede noget andet. Der var virkelig noget specifikt christianssandsk dengang; ligesaa forskjellig fra det specifikt østlandske som fra det specifikt vestlandske.

Krag fikk støtte fra flere sentrale kulturpersonligheter, men møtte også motgang. I kjølvannet av kronikken ytret professor Gabriel Gustavsson seg for sentralisering av kulturhistoriske museer. I høyden burde man satse på noen få landsdelsmuseer, «Østlandet og Vestlandet og Nordlandet». ⁶⁴ En slik ytring må ha fått Krag til å føle at hans region falt mellom alle stoler.

I *Christianssands Tidende* 13. mars 1902 ble Johan Bøghs støttebrev for etablering av museet gjengitt. Bøgh, som var direktør for Vestlandske Kunstindustrimuseum, fremhevet at Kristiansand kunne bli «Distrikternes aandelige Metropol» – «Det gjelder kun om at vække en virkelig Lokalpatriotisme tillive».

Den siste utfordringen må det sies at Krag tok – idet hans artikkel med lanseringen av begrepet Sørlandet ble trykket 16. mars 1902.

64 *Verdens Gang* 16. desember 1901.

«Dåpstalen»

Selve historien om Krag's kronikk *Nordmænd* i *Morgenbladets* søndagsbilag 16. mars 1902 er velkjent. Krag hevder her først at østlendingene snakker om den «kleine Folkerace» sørpå. Det viktigste er likevel en følelse av geografisk anomi: «Nordmændene bestaar som bekjendt af Østlændingerne, Vestlændingerne og Nordlændingerne; men vi her sørpaa, – vi er ingenting.» Krag nevner noen måter man har søkt å løse problemet på. Blant annet har «Nogle unge Mennesker herfra» i den siste tiden forsøkt å kalle seg «sydlendinger». Likevel er dette forvirrende, da dette begrepet egentlig betegner folk fra det sydlige Europa. Hvem disse «unge menneskene» var, og om Krag selv var blant dem, er ikke kjent. Så kommer selve dåpen, som formes som et spørsmål:

Men om de unge Mennesker kaldte sig *Sørlændinger*? Og om de kaldte sin Hjemstavn *Sørlandet*? Blev først Navnet brugt, og fik først Vanen slidt bort den uvante Smag, der altid hænger ved Ord, der laves og ikke laver sig selv, da vilde sikkerlig Navnet vise sig praktisk, og Sørlandet vilde ligesaa lidt forvexles med Syden, som Østlandet nu forvexles med Østerland.

I Krag's neste offentlige utspill i *Morgenbladet*, 15.–16. april, fortalte han igjen om sitt arbeid for museumssaken. Han ville nå «lære og opdrage Folket henede til *Ærbødighed og Selvfølelse*». I avslutningen brukte han selv sitt eget sørlandsbegrep, som for første gang opptrådte i en riksavis etter Krag's dåpstale. Lanseringen av Sørlandet rammes således inn av museumsdebatten.

Beskrivelsen av Vilhelm Krag's kronikk har gjerne blitt begrenset til en opplysning om at Krag «fant opp» Sørlandet i 1902. Dette må modifiseres. Krag «fant ikke opp» en ny landsdel. Han ga et nytt navn til et territorium som tidligere var kjent under navnet Agder, der det på begynnelsen av 1900-tallet var en gryende regional selvbevissthet. I denne tidlige regionalismen må Krag's kronikk likevel betraktes som et tydelig tidsskille, idet hans fremheving av Sørlandet som en egen landsdel er så artikulert.

Sørlandsbegrepet var nå introdusert, og det var etablert en romlig kategori som måtte fylles med mening. Avslutningsvis skal det gis et kort riss av de videre fasene av utviklingen av sørlandsdiskursen.

Utviklingen av Sørlandsdiskursen

Introduksjonen av «Sørlandet»: 1902–1913

Sørlandsbegrepet spredte seg langsomt i startfasen, noe Jostein Andreassen har kartlagt. De første som brukte begrepet aktivt – i tillegg til Krag selv – var to unge sørlendinger og patrioter, Olaf Benneche fra Kristiansand og Fredrik Kittelsen fra Grimstad. Disse var også de eneste som brukte begrepet offentlig i hele året 1902, med unntak av Krag selv. Jostein Andreassen har gått gjennom de tre Kristiansands-avisene *Kristiansands Dagblad*, *Christianssands Tidende* og *Fædrelandsvennen* fra 16. mars 1902 til 31. desember 1903, og finner her bare en begrenset resepsjon. Han hevder likevel at sørlandsbegrepet ble brukt hyppigere og hyppigere mot 1910, men viser ikke her til konkrete empiriske undersøkelser.⁶⁵ Det er heller ikke undersøkt hvorvidt det var forskjeller mellom det vestlige og det østlige amtet når det gjaldt anvendelsen av begrepet. Sørlandsbegrepet ble i alle fall i løpet av forbausende kort tid festet til konkrete institusjoner. I 1906 begynte avisen *Sørlandets Social-Demokrat* (senere *Sørlandet*) å komme ut. Fra 1911 pågikk forhandlingene i Stortinget om navnet på Sørlandsbanen, inntil navnet ble vedtatt i 1913. Dette kan regnes som den offentlige anerkjennelsen av begrepet. Det kan også nevnes at ordet Sørlandet i 1912 første gang ble oppslagsord i et leksikon, noe som også er et tegn på anerkjennelse.

1) Oppdagelsen av Sørlandet: 1913–ca. 1930

I Krags egne tekster finner vi mye fokus på det ukjente ved Sørlandet i denne fasen. Særlig betoner han de økonomiske ressursene i den indre delen av regionen, som stod for veldige muligheter i form av vannkraft. I *Tidens Tegn* 26. mai 1917 hevdet Krag således at «Sørlandsbanen vil være den nøgle, som aabner dette lukkede land, saa solen kan skinne over alle dets dulgte og slumrende skatte».

En annen overskrift på perioden kunne ha vært «det vide Sørlandsbegrepet». Dette reflekterer to forhold – for det første at innlandet var en

65 Andreassen 1994.

(minst) like sentral del av diskursen som kysten, for det andre at Sørlandets grenser var under debatt. Rogaland og Telemark ble til dels regnet med til Sørlandet, noe vi blant annet ser dokumentert i leksika. 1919–1927 eksisterte «Sørlandsforeningen», som var mest aktiv de første årene. Denne omfattet kommuner, presseforeninger og bedrifter fra og med Rogaland til og med Telemark – fra Boknafjorden til Frierfjorden.⁶⁶

Blant organisasjonene i denne fasen hadde Sørlandslaget i Oslo (stiftet 1922) stor betydning. Laget fikk ca. 200 medlemmer i løpet av sitt første år, og ble det største enkeltlaget i Oslo Fylkeslag av Noregs Ungdomslag. Laget arrangerte store møter, blant annet om Sørlandsbanen, og gikk også sterkt inn for å promotere Sørlandet som turistregion blant østlendingene. Sentrale aktører i laget var med på å utgi *Sørlandsheftet*, som utkom i noen få utgaver i 1920- og 1930-årene. Her ble det presentert både skjønn- og faglitterært stoff i en populær form.⁶⁷

De mest aktive regionsbyggerne i denne perioden synes å være knyttet til en liten elite med utgangspunkt i Kristiansands borgerskap. Krag selv var midtpunktet, men andre sentrale aktører og støttespillere var hans fetter, borgermester i Kristiansand og senere fylkesmann i Aust-Agder Hans Thomas Knudtzon (1857–1921), som var initiativtaker til Sørlandsforeningen, forfatter og pressemann Olaf Benneche (1883–1931), som kanskje var Krag's mest trofaste støttespiller, byfogd Johannes Norem (f. 1881), som var formann i Christianssand Kunstforening gjennom 43 år, oberstløytnant Einar Keim (1880–1953), som var primus motor i Det Dramatiske Selskab i Kristiansand, og stiftsamtmann Daniel Koren (1858–1948), som i 1914 ga ut boken *Omkring Lindesnes* – en hyllest til Lister og Mandals amt.⁶⁸ Disse var trofaste støttespillere for den kulturelle regionalismen i denne fasen. Flere av dem hadde også sentrale roller når det gjaldt de politiske sidene ved regionsbyggingen. Nevnes må også redaktør i *Fædrelandsvennen*, Tomas Torsvik (1862–1944), som til tross for at han som målmann og venstremann var en outsider i denne kretsen, ble takket av Krag fordi han trofast stod vakt om Sørlandet.

66 Andreassen 1994:64 ff.

67 *Sørlandslaget i Oslo gjennom 10 år*; Skjebstad 1932.

68 Koren 1914.

Regionalismen i denne perioden kan karakteriseres som både tilbakekuende og progressiv. Krag selv var den som gjorde mest aktiv bruk av historien, og han var den som først reiste tanken om et regionalt historielag, et stiftsarkiv og et landsdelsmuseum. På samme tid var regionalismen fremtidsrettet, noe vi ser gjennom kampen for institusjoner, kommunikasjonsmidler og andre ressurser til landsdelen.

2) Sol, sommer, Sørland: ca. 1930–ca. 1990

Mens det territorielle hadde hovedfokus i forrige periode, kan vi si at det dimensjonelle ved regionen overtar i denne fasen. Det sørlandske blir en dimensjon, forbundet med sol, sommer og skjærgård, som man kan finne nær sagt overalt hvor disse elementene er til stede. I 2007 ble sågar en «sørlandsdyll» annonsert for salg ved Glomma i indre Østfold, ti kilometer fra kysten.⁶⁹

Denne transformasjonen er et godt eksempel på hvordan en regional diskurs kan endre innhold i løpet av forholdsvis kort tid. I 1916 skrev Vilhelm Krag:

Sørlandets Natur er uden al Sensation. Den passer lidet for Diorama-Billeder. Lige til det allersidste lærte Børnene i Skolen, at denne Natur var styg – i Høiden «smaapen». Saa det er vist ingen Fare for, at Sørlandet nogensinde skal blive Turistdistrikt.⁷⁰

Rundt 1935 proklamerte turistbrosjyren *Sørlandet – sommersmilet i norsk natur* at Sørlandet var blitt Norges riviera. Den videre utviklingen har vist at reklamen hadde rett.

Transformasjonen av kysten fra økonomiske distrikter til rekreasjonsområder er et internasjonalt fenomen, som for sørlandskystens vedkommende er beskrevet av historikerne Berit Eide Johnsen og Olav Arild Abrahamsen.⁷¹ Bruken av sørlandsskjærgården endret seg radikalt utover

69 Selger «Sørlandsdyll» ved Glomma. <http://e24.no/oppogfrem/susogdus/article1822703.ece>

70 Krag 1916.

71 Johnsen 2002, 2005, 2008; Abrahamsen 1990.

på 1900-tallet. Mens kysten tidligere hadde vært sett på som arbeidssted og ressursbank, ble denne bruken av landskapet etter hvert mindre viktig. I stedet ble skjærgården en arena for rekreasjon. På 1800-tallet hadde de kondisjonerte i landsdelen helst dratt på søndagstur oppover dalene og elvene. Nå begynte folk å dra ut i skjærgården, og antallet fritidsbåter økte sterkt. Dette hadde blant annet sammenheng med at landskapsynet forandret seg, som vi tidligere har vært inne på. Tidligere var det innlandet som ble betraktet som idyllisk, mens skjærgården var «stygg». I tillegg spredte det seg et ideal blant borgerskapet om at det var «fint» å være brun – noe man ble ved sjøen.⁷² På begynnelsen av 1900-tallet «oppdaget» kultureliten fra Kristiania sørlandskysten. Krag's og Scott's bilder av sørledingene, de stagnerende uthavnsbeboerne, ble til «edle ville», som passet fint som statister i skjærgårdsmiljøet.

Etter andre verdenskrig førte lengre ferier, bedre økonomiske forhold og bedre kommunikasjoner til at et bredere lag av befolkningen hadde mulighet til å feriere på Sørlandet. I stedet for å leie bolighus av lokalbefolkningen eller ta inn på pensjonater, ble det populært å bygge egne hytter i skjærgården. Også mange familier fra nærområdet fikk etter hvert bygget seg hytter. Tomteprisene var lave og kravene til standard likeså. Blant det tilreisende hyttefolket var det i den første fasen østlendingene som dominerte. Fra 1970-årene ble vestre del av Vest-Agder et særlig populært feriemål for rogalendinger.

Det var i denne perioden det som Paasi kaller regionens representasjoner eller *image*, festet seg.⁷³ For Sørlandets vedkommende forandret dette den regionale diskursen, idet regionen kom til å symbolisere sommer, kystkultur og skjærgårdsferie. Sørlandet *ble* skalldyr, makrell, strandnelik, terne, sankthansbål og trekkspill. Disse symbolene fikk et rammeverk blant annet i en ny litterær kategori: *sørlandsvisen*. Sørlandsvisene fikk gjennomslag etter andre verdenskrig, og da særlig gjennom Søndagsposten i NRK. Her skulle helt bestemte klisjeer knyttet til sjø og båtliv være med.⁷⁴

72 Abrahamsen 1990:13.

73 Paasi 1986:125.

74 Se bl.a.: Hidle 2004:132-136; Bøksle og Bøksle (red.) 1974, Bøksle (red.) 2005.

Blant regionsbyggerne i denne perioden var lederen for NRKs distriktskontor, Julius Hougen (1906–1993) – «stemmen fra sør» – særlig viktig. Som den første radiopersonligheten fra landsdelen, hadde Hougen en særstilling. Han var selv kystkulturentusiast og visesanger, og promoterte regionen blant annet gjennom de riksdekkende programmene «Innen-skjærs», «Båtradioen», «Natt i sør» og «Sommer i sør».⁷⁵

Det var i denne fasen det vi kan kalle «sørlandingsdiskursen» ble etablert. Både innad i regionen og utenfor begynte nå stereotypiene om den blide, enfoldige og trege sørending å feste seg. Den viktigste inspirasjon her var Krag og Gabriel Scotts litteratur. Særlig stor betydning hadde Krag *Baldevins bryllup*, som stod på Nationalteatrets repertoar i 30 år og *Hos Maarten og Silius* (1912), samt Scotts *Kilden eller brev om fiskeren Markus* (1918).⁷⁶ Typetegningene ble etter hvert imitert også av andre, deriblant av revymiljøet i Kristiansand.

Det er mulig å tolke denne fasen som en objektivisering eller endog kolonisering av landsdelen.⁷⁷ Den aktive regionalismen mistet nå mye av sin kraft, og ble erstattet av *myten* om sørendingen og Sørlandet. Den passive, blide sørending i en tafatt og bibeltro landsdel ble stående som en objektiv sannhet. Regionalpolitisk ble Sørlandet en taper i kampen om oppmerksomhet og ressurser fra statsmakten, og regionsbyggingen fokuserte mer på turisme og nostalgi enn på å søke politisk innflytelse.⁷⁸

Regionalismens manglende slagkraft kan til en viss grad forklares med indre splid. To territorielle konfliktakser avtegnet seg: Innland mot kyst og øst mot vest. For det første var det i denne perioden indre Agder og Setesdalen definitivt ble skjøvet bort fra sørlandsdiskursen, til fordel for kyststripen. Mens Setesdalen siden 1800-tallet har vært profilert som et eget landskap og som en sentral del av «det egentlige Norge», kan mellombeltet på Agder i dag betraktes som en av de mest ukjente delene av landet. Mot hundreårsjubileet for landsdelsnavnet i 2002 var arrangørene nøye med å påpeke at Sørlandet strekker seg fra Setesdalen til fjærestei-

75 Haugen 2008.

76 Krag 1900, 1912; Scott 1918.

77 Bringa og Mygland 2001.

78 Se eksempelvis: Holmer-Hoven 2002.

nene – «fra støyl til sjøbu».⁷⁹ Muligens har dette ført til økt samhørighet i regionen. Det er nok likevel ingen tvil om at navnet «Agder» fortsatt har best klangbunn blant innlendingene.

Derneft har rivaliseringen mellom de to største byene i regionen, Arendal og Kristiansand, uten tvil svekket regionens politiske tyngde. Konflikten har røtter tilbake til Kristiansands grunnleggelse i 1641. Arendal har aldri anerkjent Kristiansands status som regionshovedstad, noe som har ført til at krefter som kunne blitt brukt til regionsbygging, har vært spilt på lokalpatriotisk splid. Flere av de sørlandske regionalistene skal ha mistet troen på regionsbyggingsprosjektet da Sørlandsforeningen brøt sammen rundt 1930, som en direkte følge av konflikten mellom Arendal og Kristiansand. Til tross for at det på Sørlandet har utviklet seg en sterk, fylkesoverskridende identitet og diskurs, må forholdet mellom øst og vest i dag fortsatt betegnes som betent.

3) Mot et nytt Sørland? Fra ca. 1990

De siste tiårene er den sørlandske kollektive identiteten og diskursen i økende grad satt under debatt. Kritikkk mot den tradisjonelle fremstillingen av Sørlandet og sørlendingen lar seg spore blant annet gjennom Odd Børretzen og Julius Hougens parodier av «Pensjonistene» på 1960- og 1970-tallet. Boken *Sol, sommer, Sørland* av Gunvald Opstad (1983) gjorde det åpenbart for mange at den etablerte sørlandsdiskursen virket hemmende. I boken ironiserte Opstad over det han kalte «sørlanderiet», og «etterplaprer» etter Vilhelm Krag og Gabriel Scott. Disse klynget seg fortsatt til de etablerte stereotypiene av den solskinnfilosofierende, saktmodige og piperøykende sørlendingen. Opstad trakk også frem det han mente var kulturkonservative og reaksjonære elementer i regionale media, og påpekte hangen til nostalgi og «redselen for det nålevende». Bildet av den blide sørlendingen ble problematisert, og det ble tegnet et bilde av en konfliktsky mentalitet der motsetninger og antydninger til opprør mot de etablerte forestillingene ble feid under teppet.⁸⁰

79 Andreassen (red.) 2002:3.

80 Opstad 1983.

På 1990-tallet ble oppfatningene av landsdelen og den regionale mentaliteten kritisert av stadig flere, og debatten var særlig intens i avisen *Fædrelandsvennen*. Blant annet ble den såkalte elendighetsrapporten, *Surt liv på det blide Sørland: helse og levekår i Agderfylkene november 1993*, etterfulgt av en opphetet debatt. Rapporten var laget på oppdrag fra Kommunenes Sentralforbund, og viste at de to Agder-fylkene kom dårlig ut når det gjaldt sosiale levekår, vurdert gjennom blant annet pillemisbruk og antall trygdede. I den etterfølgende debatten ble det hevdet at det på Sørlandet var skapt en mentalitet som ga inntrykk av at «alt var greit» på overflaten, mens mange i virkeligheten var avhengige av beroligende midler for å takle en problematisk hverdag.⁸¹

I tiden rundt feiringen av det som ble kalt «Sørlandets 100-årsdag» i 2002, fikk man en ny debatt, der mange ville være med på å dissekere den regionale identiteten og mentaliteten.⁸² Flere av debattantene gikk til torgs mot en essensialisering av sørlendingen, men en kritikk av det som ble oppfattet som det trege sørlandske lynnet lå likevel ofte i bunnen. Denne inkonsekvensen ble påpekt i Olav Rand Bringas og Knut O. Myglands bok *Kolonistene – Om Kristiansand, Sørlandet og Agder* (2001), som kan sees på som et motreaksjon på kritikken av «sørlanderiet».⁸³

1990-årene rommet ikke bare debatt, men også nye tiltak som var med på å styre den sørlandske diskursen i en annen retning. Viktigst var kanskje at Kristiansand på 1990-tallet fikk landets største og mest omtalte rockefestival – Quartfestivalen – og en stor debatt rundt denne, samt flere andre nye institusjoner. Etableringen av Quartfestivalen, Hovefestivalen og Protestfestivalen, satsingen på rytmisk musikk på Høgskolen/Universitetet i Agder og forsøkene på profilering av Kristiansand som *Rock City* kan sees som bevisste forsøk på å forandre en diskurs som har virket lammende gjennom et vedvarende fokus på idyll og harmoni. Samlet medvirker i alle fall disse tiltakene til at det Sørlandet *ikke* har vært – protest og «støyende» populærkultur – har kommet mer frem, og at det idylliske har kommet mer i bakgrunnen. Den passive og blide «solskinnsfilosofen» fra Sørlandet vil nå være rocker. «Sol, som-

81 Røed 1994.

82 Se bl.a.: Knudsen og Skjeie (red.) 2002; Bringa og Mygland 2001; Hidle 2004: 112-124.

83 Bringa og Mygland 2001.

mer, sørland»-diskursen er så innarbeidet at den fortsatt vil stå sterkt fremover, men det vil være interessant å se hvorvidt det kan skapes et mer dynamisk bilde av regionen på sikt. Det er verdt å merke seg at flere av aktørene som var med på å forandre den eksisterende diskursen, er fullt ut bevisst sin egen rolle. I denne sammenhengen kan vi vise til et sitat fra høsten 2008 av tidligere pressesjef i Quartfestivalen, Pål Hetland:

Vi vet vi har forandret Kristiansand og dens historie for alltid. Kanskje til og med dens innbyggere. Vi vet vi har fremprovosert samfunnsdebatter og vanvittige reaksjoner. Vi vet vi har sprenget grenser.⁸⁴

Kanskje har Hetland rett – og kanskje kunne man ha byttet ut «Kristiansand» i sitatet hans med «Sørlandet»?

Konklusjon

I denne artikkelen har vi vært med på en rask reise gjennom Sørlandets historie. Vi har sett regionsbyggeren Vilhelm Krag's introduksjon av navnet på landsdelen i 1902 i en bred kontekst, som omfattet både kulturell og politisk regionalisme. Videre har vi vært med på oppdagelsen av Sørlandet og reist raskt gjennom «sommerlandet» og til en «rocka» landsdel. Når en region konstrueres, forhandles det alltid om innholdet, og selv om en diskurs kan synes fastlåst, vil den alltid være mulig å endre. Uansett hvor «naturlig» den regionale diskursen kan synes, er den konstruert gjennom regionsbyggingen, noe eksempelet Sørlandet tydelig viser. Da Vilhelm Krag lanserte sørlandsbegrepet i 1902, kunne ingen se for seg at «Sol, sommer Sørland» skulle bli regionens varemerke. I dag kan det være vanskelig å se for seg at det ikke har vært slik bestandig, og de fleste tar kanskje både diskursen og dens innhold for gitt.⁸⁵

Innledningsvis ble det referert til Paasis teori om regioners oppbygging. Vi kan relatere de ulike aspektene ved regionen til ulike faser i den sørlandske regionsbyggingen. Med Krag's kronikk i 1902 og den påfølgende

84 Hetland 2008.

85 Paasi 1986:109.

diskusjonen om Sørlandets grenser fikk regionen en rolle i et romlig system. Den regionale bevisstheten utviklet seg gradvis gjennom 1900-tallet til å bli en av våre sterkeste landsdelsidentiteter. Regionen fikk sine egne representasjoner eller image gjennom «Sol, sommer, Sørland»-diskursen fra 1930-årene. På sikt har denne diskursen virket lammende på regionalismen og regionsbyggingen i landsdelen, noe som fra 1990-årene er satt under debatt.

Når det gjelder det første aspektet ved regionen Paasi nevner, materialisert/institusjonalisert praksis, har man fortsatt et stykke å gå. Sørlandet er ennå ingen politisk-administrativ enhet, noe som minsker den regionale slagkraften. Det synes som om den manglende politiske samhandlingen mellom fylkene Aust- og Vest-Agder er den viktigste bremseklossen her.

Vi ser i dag en regionalisering som både skjer nedenfra gjennom interkommunalt samarbeid, og ovenfra gjennom statlige reformer av det regionale styringsapparatet. Greier fylkene å samle seg i forkant av disse prosessene og utarbeide en felles regional strategi, er det mulig at vi igjen kan se en lignende dynamikk som den de sørlandske regionsbyggerne stod for i de første tiårene av 1900-tallet.

Litteratur

- Abrahamsen, Olav Arild. 1990. «Fra innlands- til kystturisme». *Agder Historielags Årskrift*.
- Anderson, Benedict. 1996. *Forestilte fellesskap*. Oslo.
- Andreassen, Jostein. 1994. *Begrepet Sørlandet – en historisk oversikt*. Søgne.
- Andreassen, Jostein (red.). 2002. *Festskrift til Sørlandets 100-årsjubileum*, 16. mars 2002. Søgne.
- Aronsson, Peter. 2005. «Att tänka territoriet. Nation och region samt kultur, natur och politik i skilda universitetsdiscipliner». I: Åsa Dahlin Hauken (red.). *Regionalisme*. Seminarrapport Utstein Kloster 2005. Haugaland Akademi.
- Baldersheim, Harald og Oddbjørn Knutsen. 2004. «Regional identitet og politisk kultur: Sørlandsprofiler». I: Interreg IIIB. Nordsjøprogrammet. Town-Net – Agderbyen. Rapport 3. Regional identitet.
- Beisland, Arne. 1949. *Gabriel Scott. En sørlandsdikter*. Oslo.
- Bennett, Tony. 1996. *The Birth of the Museum. History, theory, politics*. London and New York.

- Blikrud, Liv, Geir Hestmark og Tarald Rasmussen. 2002. «Vitenskapens utfordringer». Bd. 4 i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo.
- Bringa, Olav Rand og Knut O. Mygland. 2001. *Kolonistene. Om Kristiansand, Sørlandet og Agder*. Kristiansand.
- Bryn, Halfdan. 1925. «Antropologi». I: Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Knut Liestøl og Gisle Midttun (red.). *Norske Bygder*. Bd. 2. *Vest-Agder. Første halvbind*. Bergen.
- Bøksle, Eivind & Ivar Bøksle (red.). 1974. *Sørlandsviser*. Oslo.
- Bøksle, Ivar (red.). 1995. *Sørlandsviser – fra Vilhelm Krag til våre dager*. Oslo.
- Dahl, Truls Erik. 1998. *Gabriel Scott. Et levnetsløp*. Fjellhammer.
- Eliassen, Finn-Einar. 2008. «Melding av Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar». I: *Historisk tidsskrift*. Nr. 4.
- Engelstad, Fredrik & Wendy Griswold. 1998. «Does the Center Imagine the Periphery? State Support and Literary Regionalism in Norway and the United States». I: Fredrik Engelstad, Grete Brochmann, Ragnvald Kalleberg, Arnlaug Leira & Lars Mjøset. *Comparative Social Research*. Vol. 17. *Regional Cultures*. Stamford & London.
- Engen, Arnfinn. 2004. *Samlaren Anders Sandvig*. Oslo.
- Eriksen, Anne. 2008. «Blant kjemper og skjoldmøyer. Folk og folkekultur i 1700-tallets topografiske litteratur». *Heimen*. Nr. 4.
- Fløystad, Ingeborg. 2007. *Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar*. Kristiansand.
- Frandsen, Steen Bo. 1994. «Regionen i historien». *Den jyske Historiker*. Nr. 68.
- Frandsen, Steen Bo. 1996. *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarks-historien 1814–64*. Århus.
- Furnes, Tone Klev. 2000. *Amaldus Nielsen. Kystens maler*. Oslo.
- Gregersen, N.J. 1900. «Jagtliv i Norge». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. II. Kristiania.
- Haslum, Vidar. 1992. «Gårdsgrensene i Birkenes – og på Agder». *Agder Historielags Årsskrift*. Nr. 68.
- Hegard, Tonte. 1984. *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*. Oslo.
- Hemmer, Bjørn. 1995. *Sørlandet og litteraturen*. Kristiansand.
- Hetland, Pål. 2008. *Quart. Den usminkede historien om Norges viktigste festival*. Oslo.
- Haugen, Johnny. 2008. «Julius Hougen – Norges første radiokjendis». *Agderposten* 5. april.
- Hidle, Knut. 2004. *Migrasjon og stedsmyte. Sted, migrasjonserfaringer og romlige forståelser i Kristiansand*. Avhandling for dr.polit.-graden. Institutt for geografi. Universitetet i Bergen.
- Holmer-Hoven, Finn. 2002. «Tapte slag». I: Jon P. Knudsen og Hege Skjeie (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.

- Hundstad, Dag. 2004. *Sørlandske uthavnssamfunn – fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, Historisk institutt.
- Hundstad, Dag. 2008. «The Norwegian Term 'Coastal Culture' and the Movement Associated with It». I: *Deutsches Schifffartsarchiv 2008*. Volum 30.
- Ingebretsen, Herman Smitt. 1942. *En dikter og en herre. Vilhelm Krag's liv og diktning*. Oslo.
- Johnsen, Berit Eide. 2002. «Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år». I: Jon P. Knudsen og Hege Skjeie (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.
- Johnsen, Berit Eide. 2005. *The villages and out ports of Sørlandet in Southern Norway. Maritime history and heritage staged for tourists*. Conference Paper. 2nd International Maritime Heritage Conference. Barcelona.
- Johnsen, Berit Eide. 2008. «Images of Sørlandet: The Skagerrak Coast of Norway – Representations and stereotypes, and the fight against them». I: Auvo Kostianen og Taina Syrjämaa (red.). *Touring the Past. Uses of History in Tourism*. Joensuu.
- Keskkitalo, E.C.H. 2004. *Negotiating the Arctic. The Construction of an International Region*. New York and London.
- Knudsen, Jon P. og Hege Skjeie (red.). 2002. *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.
- Kolle, Nils. 2007. «På leit etter det vestlandske. Erfaringar frå arbeidet med Vestlandets historie». *Heimen*. Nr. 2.
- Koren, Daniel. 1914. *Omkring Lindesnes. Billeder fra og opplysninger om Lister og Mandals amt*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1900. *Baldevins bryllup. Idyl i tre akter*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1912. *Hos Maarten og Silius*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1916. «Sørlandets Skjærgaard». I: Nordahl Rolfsen (red.) *Illustreret verdensgeografi. Skildringer. Livsbilleder*. Kristiania.
- Kristensen, Sven Møller. 1974. *Den store generation*. København.
- Langbehn, August Julius. 1891. *Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen*. Leipzig.
- Lockertsen, Roger. 2007. *Namnet på byen Trondheim. Ein språkhistorisk og faghistorisk analyse*. Oslo.
- Lysgård, Hans Kjetil. 2004. «Region i forskning, politikk og hverdagsliv». I: Nina Gunnerud Berg, Britt Dale, Hans Kjetil Lysgård og Anders Løfgren (red.). *Mennesker, steder og regionale endringer*. Trondheim.
- Lysgård, Hans Kjetil. 2007. «Regioner som forestilte fellesskap – hvordan og hvorfor?» *Heimen*. Nr. 2.
- Låg, Torbjørn. 1999. *Agders historie 800–1350*. Kristiansand.
- Magnus, Hagbart. 1900. «Norge, en geografisk skisse». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I. Kristiania.

- Masdalen, Kjell-Olav. 1991. *Agders historie 1920–1945. Mellomkrigstid og okkupasjon*. Kristiansand.
- Moe, Moltke og Johan E. Sars. 1900. «Den norske folkekarakter». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I. Kristiania.
- Neumann, Iver B. 1992. «From a Nordic region to what?» I: Mare Kukkk, Sverre Jervell, Pertti Joenniemi. *The Baltic Sea Area. A region in the making*. Sarpsborg.
- Neumann, Iver B. 2001. *Mening, materialitet, makt. En innføring i diskursanalyse*. Bergen.
- Nielsen, May Brith Ohman. 1995. «Besynge og beskrive...». I Reidun Høydal (red.). *Nasjon – region – profesjon. Vestlandslæraren 1840–1940*. KULTs skriftserie nr. 45. Oslo.
- Niemi, Einar. 1993. «Regionalism in the North: the Creation of ‘North Norway’». *Acta Borealia*. No. 2.
- Niemi, Einar. 1996. «Barentsregionen – én region?» I: Øyvind Bjørnson, Egil Nysæter og Arve Kjell Uthaug (red.). *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedager 1996*.
- Niemi, Einar. 1997. «Regionalismens janusansikt: modernisering og motkultur». I: Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.). *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*. Senter for samiske studier. Skriftserie. Nr. 4.
- Niemi, Einar. 2006. «Identitet i historieforskningen – begrepsbruk og bevisstgjøring. En forskningshistorisk skisse». *Heimen*. Nr. 2.
- Niemi, Einar. 2007. «North Norway. An Invention?» *Journal of Northern Studies*. No. 1–2.
- Opstad, Gunvald. 1983. *Sol, sommer, Sørland! Spangereid*.
- Opstad, Gunvald. 1991. *Sørlandet og malerne*. Oslo.
- Opstad, Gunvald. 1992. «Amaldus Nielsen». I: *Norske malere*. Oslo.
- Opstad, Gunvald. 2002. *Fandango! En biografi om Vilhelm Krag*. Bergen.
- Paasi, Anssi. 1986. «The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity». *Fennia*. No. 1.
- Persson, Fredrik. 2008. *Skåne. Den farliga halvön. Historia, identitet och ideologi 1865-2000*. Lund.
- Rokkan, Stein. 1987. *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*. Oslo.
- Rolfsen, Nordahl (red.). 1900. *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I–II. Kristiania.
- Røed, Helge. 1994. *Surt liv på det blide Sørland: helse og levekår i Agderfylkene: november 1993*. Kristiansand.
- Scott, Gabriel. 1918. *Kilden. Brev om fiskeren Markus*. Kristiania.
- Seland, Bjørg. 2007. «Sørlandsk identitet – det vi valgte og det vi valgte bort». *Heimen*. Nr. 2.
- Shetelig, Haakon. 1944. *Norske museers historie*. Oslo.
- Skjebstad, Gustav. 1932. «Sørlandslaget 1922–1932». I: *Sørlandsheftet*.

- Slettan, Bjørn. 1998. Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen – grunnfeste i jorda. Kristiansand.
- Stoklund, Bjarne. 1993. «International Exhibitions and the New Museum Concept in the Latter Half of the Nineteenth Century». *Ethnologia Scandinavica*.
- Stugu, Ola Svein. 2005. «Du trivelege Trøndelag». I: Ida Bull (red.). *Trøndelags historie*. Bd. 3. Trondheim.
- Sylte, Gudrun. 2008. «Lettstyrte nordmenn». *På høyden*. 5.11. http://nyheter.uib.no/?modus=vis_nyhet&id=41876
- Syssner, Josefina. 2006. *What kind of Regionalism? Regionalism and Region Building in Northern European Peripheries*. Frankfurt.
- Sørensen, Øystein. 2001. *Kampen om Norges sjel*. Bd. 3 i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo.
- «Sørlandslaget i Oslo gjennom 10 år». I: *Sørlandsheftet* 1932.
- Tjelmeland, Hallvard. 1997. «Kva tid oppstod Nord-Norge? Regionaliseringsprosesser i Nord-Norge frem til ca. 1950». I: Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.). *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*. Senter for samiske studier. Skriftserie. Nr. 4.
- Winge, Harald. 1996. «Regionen i norsk lokalhistorie». I: Øyvind Bjørnson, Egil Nysæter & Arve Kjell Uthaug (red.). *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedagar 1996*. Universitetet i Bergen, Historisk institutt. *Skrifter*. Nr. 3. Bergen.
- Zachariassen, Ketil. 2008. «Rethinking the Creation of North Norway as a Region». *Acta Borealia*. Nr. 2.